

PROKOPIOS A SZLÁVOK VALLÁSÁRÓL

TÓTH ANNA JUDIT

BEVEZETÉS

Prokopios Iustinianus császár háborúit megörökítő monumentális történeti munkája az antik történeti hagyomány egyik utolsó nagy alkotása, ugyanakkor magyar nyelvű fordítása mindmáig nem készült. Prokopios életművéből az egyetlen magyarul is elérhető munka az *Anekdota* vagy *Historia Arcana* címen ismert rövid munka, amelyből Kapitánffy István készített irodalmi igényű műfordítást.¹ A *Háborúk*, vagy közismertebb latin címén *De bellis* nyolc könyvéből mindössze néhány szemelvény érhető el magyar nyelven.² A hatalmas munka több, a vallástörténeti kutatás számára is értékes fejezetet tartalmaz, leginkább a szöveg különféle etnográfiai kitérőiben.³ Jelen írásban a szláv népekre vonatkozó szöveghelyet közöljük magyar fordításban és az értelmezést segítő kommentárokkal.

A görög történeti hagyomány kezdeteinél összeér a földrajzi és történeti kutatás, a gyökereknél a *periplus* műfajt találjuk, a „körülhajózást”. A görögség számára a földrajzi megismerés Eurázsia beltengereinek a körbehajózása és a partvidék feltérképezése és bejárása révén történt.⁴ A *periplus* alapszinten jelenthetett egyszerű itineráriumot, de tetszés szerint kiegészíthető volt a partok mentén lakó népek egészen részletes bemutatásával. Hérodotos erre az írói hagyományra alapoz, amikor fő témájához, a görög-perzsa háborúk eseményeihez kapcsolódva részletesen bemutatja az akkor ismert világ szinte egészét, megannyi nép szokásait, történelmét, vallását és anyagi kultúráját. Ettől kezdve az etnográfiai téma, az új és ismeretlen népek bemutatása a történetírás mint irodalmi műfaj kellékévé válik. Az etnográfia természetesen nem mai értelemben vett néprajzot jelent, hanem tágabb értelemben vett „népleírást”, amely egy nép történetének, életmódjának, anyagi kultúrájának, demográfiai viszonyainak bármely aspektusára kitérhet.

¹ Prokopios: Titkos történet.

² Hadzisz – Kapitánffy: A bizánci irodalom, 52–60., Tóth: Prokopios és a halottak utazása, 13–15.

³ Skandinávia leírásához: Benedicty: A Thuléről szóló, 59–65., a britanniai adatokhoz ld. Tóth: Prokopios és a halottak utazása, 9–31. A néprajzi exkurzusok részletes elemzéséhez, Gkantziós Drapelova: Procopius, 177–200.

⁴ Lesky: Geschichte der griechischen, 246–247.

Prokopios korára a népvándorlás egymást követő hullámai alaposan megváltoztatták Európa etnikai viszonyait, számos addig teljesen ismeretlen népet sodorva a Birodalom látóterébe. A szlávok Anastasius császárságának (491–518) végén vagy Iustinus uralkodásának kezdetén tűnnek fel a bizánci világ periferiáján, 519-ban kerül sor az antok első támadására (vö. Prokop., *De bellis* VII. 40. 5.),⁵ és Prokopios az első, aki részletes és megbízható leírást róluk.⁶

Aligha meglepő, hogy a rövid, körülbelül egy oldalas szöveghelynek óriási a szakirodalma. Ennek megfelelően jelen írás nem vállalkozhat még az alapvető kutatási trendek bemutatására sem, csupán néhány, a szöveg értékelését alapvetően befolyásoló kérdésre térünk ki.

Bizonyos, hogy Prokopios az általa leírt két szláv nép lakta vidéken nem járt. Ugyanakkor a kutatás azt feltételezi, hogy az itáliai hadműveletek idején találkozhatott a bizánci seregben katonáskodó szlávok csoportjaival, így információ első kézből származnak, és nem írott, hanem szóbeli információkra támaszkodott.⁷ A kutatás fő célja adatai megbízhatóságának tisztázása. Prokopios részéről nem feltételezhetünk szándékos torzítást, de az irodalmi hagyomány, amelyhez tartozott, hatást gyakorolhatott a szöveg megformázására.

ARCHAIZÁLÁS ÉS TOPOSZOK?

Az egyik ilyen potenciális torzító hatás a bizánci irodalom egészére jellemző archaizáló szándék, amikor a szerzők nemcsak stílusukban és nyelvtanukban, hanem szókészleteikben és megfogalmazásaikban is utánozzák klasszikus antik mintaképeiket. Ennek eredménye például a korabeli népneveknek korábbi, a klasszikus irodalomból is ismert népnevekkel való helyettesítése. A szlávok esetében Prokopiosnak nem voltak felhasználható előképei, és az *antai* és *sklavinoi* neveket használta, archaizálás nélkül.

A másik és súlyosabb potenciális probléma a néprajzi közhelyek, toposzok használata, magyarul az, hogy vajon mennyiben sztereotipikus a mód, ahogy Prokopios témáját bemutatja. A probléma az ókor legtöbb hasonló témájú szövegénél felbukkan. Mind a tekintélytisztelt, mind az empirikus megfigyelések hiánya arra

⁵ A támadások időrendjéhez: Kardaras: *A Re-Approach*, 240.

⁶ Az egy időben Prokopiosnál korábbiak tartott Pseudo-Caesarius szöveg nem ad hiteles információt és későbbi Prokopiosnál, vö. Greatrex: *Recent Work*, 241–242. és Kardaras: *A Re-Approach*. A Priskos egy töredékében (Priskos frg. 11. 271–280 Blockley) szereplő hun alattvalókat gyakran szlávként azonosítják (Luján: Procopius, 105., Luján: *Texts in Greek*, 20–21.), de Priskosnál nem szerepel népnév, ill. még az sem, hogy a huntól elkülöníthető népről lenne szó, így az azonosítás nem lehet teljesen bizonyos.

⁷ Vö. Benedicty: Prokopios' *Berichte*, 60. és Prokopios: *De bellis* V. 27. 2.: I Justinianus uralkodásának elején már harcoltak szláv segédcsapatok a gótok ellen Itáliában. Az exkurzus megírásának időpontja 551/552 lehetett (Kardaras: *A Re-Approach*, 239.).

öszönözhetett egy antik szerzőt, hogy olyan anyagot közöljön, amelyet egyszerűen kimásolt korábbi szerzők munkáiból. Nem meglepő, hogy Prokopios szláv exkurzusa esetében is kutatás tárgya, hogy vajon mennyiben támaszkodott a barbár népeknek a görög irodalomban bevett sztereotipikus ábrázolására.

A modern szakirodalom pontos értelmezéséhez azonban látnunk kell, hogy a XX. század folyamán maga a toposz és a közhely terminusok jelentése is átalakult mind a köznyelvben, mind a tudományos szaknyelvben.⁸ Ma toposz és közhely alatt rendszerint olyan állításokat értünk, amelyek egy adott korban klisének számítottak. Éppen ezért félreértésekre ad okot, amikor például Benedicty Róbert Prokopios legtöbb szlávokra vonatkozó állítását először irodalmi toposznak, majd ugyanakkor hiteles megfigyelésnek minősíti.⁹

Ennek a látszólagos ellentmondásnak az oka az, hogy a XX. század elején, amikor az antik földrajzi-néprajzi toposzok tudományos feldolgozása megkezdődött,¹⁰ még alapvetően mást értettek a toposz fogalma alatt. Ez már abból is nyilvánvaló, ha rápillantunk arra a húsz antik etnográfiai toposzra, amelyeket Karl Trüdinger megkülönböztet. Ezek között olyanok találhatók, mint eredet, fegyverzet, ruházat, kormányzati forma, istenek, jóslás, eskük, házassági szokások, temetés stb.¹¹ Tehát eredetileg a toposz nem sztereotipikus tartalmi elemek ismételtetését jelentette, inkább egy szempontrendszert, amelyet az antik auktor mintegy ellenőrzőlistaként tarthatott maga előtt egy néprajzi leírás kidolgozásakor. Ahogy Gráf András 1933-ban magyarul definiálta a toposzt:¹² „Azokat a szempontokat viszont, amelyek az etnográfiai tudósításban rendszeresen előfordulnak, a szakirodalom toposzoknak nevezte. A továbbiakban már most éppen eme szempontok állandóan ismétlődő megjelenése lesz a fontos. Ha ugyanis valamilyen irodalmi műfajban, pl. a néprajzi leírásban, állandó szempontok adva vannak, akkor közelfekvő az a lehetőség, hogy az átvett szemponttal – legalább bizonyos mértékig – a tárgyi elem is együtt jár.” Majd hozzáteszi, hogy ha egy értesülés és a kanonizálódott anyag nem fed egymást, a szerzőben meglehet a hajlandóság, hogy tudását a kellő autoritással rendelkező anyagból kiegészítse, és inkább saját ismeretén változtasson. Tehát a toposz még a XX. század első felében is egy állandósult szempontrendszert jelentett, amelybe, akárha egy kérdőívet töltenék ki, behelyezhetők voltak az egyes népekre vonatkozó ismeretek.

⁸ A két terminus története Aristotelésig megy vissza, a *Topika* a filozófus logikai művének egy fejezete, a közhely (= communis locus) a *Retorika* című értekezésben kap központi szerepet, és természetesen egyik sem azonos a modern „közhely” fogalmával.

⁹ Benedicty: Prokopios' Berichte 77.

¹⁰ Benedicty: Prokopios' Berichte 51–52., Trüdinger: Studien zur, 175., Schröder: De ethnographiae.

¹¹ Trüdinger: Studien zur, 175.

¹² Gráf: Antik hatások, 25.

SZLÁVOK ÉS HUNOK

Mivel a szlávok korai történetére különösen jelentős forrás, nem meglepő, hogy Prokopiosz szövegének szinte minden szava kapcsán zajlottak viták a kutatásban. Ezekre a kommentárokból fogok röviden kitérni. Ugyanakkor néhány problematikus kérdést érdemes már most, kiemelten tárgyalni. Az első: Prokopiosz egyfelől gyalogos katonaként mutatja be a szklavinokat és az antokat, ugyanakkor életmódjukat és karakterüket mégis a gyűjtőnévként használt hunokéval rokonítja: analógiaként a masszagétákat és a hunokat említi, a lakhelyeikre használt szót egyébként mindig sátrakra használja, és már-már nomádként ábrázolja őket. Ez a kép ellentmondani látszik Iordanes, és később Maurikios leírásának, akik mocsarak között, folyók mentén élő népként ábrázolják őket.¹³ Megjegyzendő azonban, hogy itt talán nem az ókoriak, hanem mi esünk saját sztereotípiáink csapdájába. Ma a lovas nomád életmódnak otthont adó par excellence sztyeppe alatt általában ennek a száraz, akár félsivatagos változatát értjük, mivel ez az életmód ezen az éghajlaton maradt fenn legtovább. Az ókoriak számára a sztyeppei lovas népekkel való közvetlen kontaktus helyszínei a Tisza mente voltak, az Al-Duna és a Fekete-tenger északi partvidéke, tehát olyan területek, amelyeket ökológiailag a Tisza, a Duna, a Dnyeper és a Don határoz meg. A Maióti mocsarak alkotják a gátat, ami Iordanes szerint távol tartotta Európától a hunokat, mígnem a szarvas átvezette őket az ingoványon.¹⁴ Egyszerűen az antik hagyomány a lovas nomád életmódhoz egy olyan régiót asszociált, ahol nem annyira a víz hiánya, mint inkább túlzott bősége akadályozta a földművelést. A szláv őshaza, bárhova is lokalizáljuk, bizonyosan legalább időlegesen hun fennhatóság alá került. Ez azt jelenti, hogy a mocsárlakó szlávok meg a hun jellemű és esetleg életmódú szlávok képe nincs teljesen ellentmondásban egymással.

A szlávok hunná minősítésének másik oka egyszerűen a földrajzi elhelyezkedésük: bizánci nézőpontból az „északi barbárok” kategóriájába estek, amelyek alaptípusát Hérodotosz óta a szkíták jelentették.

BARBÁRSÁGUK FOKA

A másik vitatott kérdés, amelyben állást kell foglalnunk, hogy mennyire látta a szklavinokat Prokopiosz primitívnek más barbár népekhez képest. Florin Curta a leírás pozitív oldalát hangsúlyozza, hogy Prokopiosz sosem nevezi vadnak vagy állatiasnak

¹³ Iordanes: *Getica* 5. 35., Maurikios: *Stratégikon* XI. 4. (felhasznált kiadás: *Das Strategikon des Maurikios. Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis. Übersetzung von Ernst Gamillscheg*. Wien. Akademie. 1981. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae XVII.)) Maurikios emellett világosan elkülöníti a hunokhoz hasonló életmódú népeket a szlávoktól.

¹⁴ Iordanes: *Getica* 24. 123–126., Prokopiosz: *De bellis* IV.5.1–6.

(*agriódés, thériódés*) életmódjukat, mint ahogy teszi pl. a herulokéval és más barbárokkal.¹⁵ Sarantis viszont a népleírásokat egybevetve arra jut, hogy a szklavinokat és az antokat ábrázolja a legelmaradottabbaknak.¹⁶

Alapvetően mindkét kutató állításai tényszerűek. Az ellentmondás oka az, hogy a szklavinok bemutatásakor Prokopios tárgyilagosan fogalmaz és tartózkodik a minősítő jelzők alkalmazásától, egyedül a házaikra alkalmazott *oiktros* „nyomorúságos” jelző sorolható ide, illetve az életkörülményeiket minősítő *anémelēmenos* szó (elhanyagolt) és piszkosságuk. Ugyanakkor a bemutatott életmód nem is igényel külön minősítést, mert annyira kezdetleges. Prokopios morális értékítélete azonban mégsem negatív: a szklavinok és az antok nem hitványak és gonosztevők, noha más helyeken a rómaiak kegyetlen ellenségeiként bukkannak fel – ez az ambivalencia is kulturális toposzokból ered: ilyen a peremterületek barbár népeinek idealizálása,¹⁷ illetve a környezeti determinizmusra építő elméletek különféle variációi, amelyekben a cselszövés, alatomosság és hitszegés megjelenése igényel valamilyen civilizációs fejlettséget, míg az elmaradott népeket barbár becsületesség jellemzi.¹⁸

VALLÁSUK JELLEGE

Bár a szklavinok Prokopios művén belül párhuzam nélküli brutalitással intéznek támadásokat római területek ellen (*De bellis* 7.38.17–23), azonban a történetíró az etnográfiai kitérőben nem kívánja vallásukat kegyetlennek ábrázolni. A barbár vallások sztereotípiái közül talán a legelterjedtebb az emberáldozatok bemutatása,¹⁹ Prokopios a szklavinok és az antok esetében annak ellenére sem utal ilyenre, hogy egy másik szöveghelyen, Toperos város lakosainak lemészárlása kapcsán a kutatás felvetette, hogy voltaképpen rituális tömeggyilkosságra került sor.²⁰ Eközben a perzsák és a szklavinok kivételével a mű minden más etnográfiai exkúrsusában összesen négy alkalommal, megjelenik, az emberáldozat motívuma.²¹ Prokopios bemutatásában a

¹⁵ Curta: *Making of the Slavs*, 38.

¹⁶ Sarantis: *Procopius*, 369.

¹⁷ Gráf: *Antik hatások*, 232, a szkíták jellemzése is hasonlóan ambivalens volt, csakúgy mint a keltáké.

¹⁸ Prokopiosra vonatkoztatva ld.: Benedicty: *A milieu-elmélet*, 31–38. és különösen 34. és uő: *Die Milieu Theorie*, 1–10., Sarantis: *Procopius*, 359–360.

¹⁹ Gráf: *Antik hatások*, 101.: az emberáldozat kedvelt antik topos, de a kora bizánci szerzők közül csak Prokopios alkalmazza szívesen, négy esetben is.

²⁰ Luján: *Procopius*, 2008. (Prokopios: *De bellis*, VII. 38. 17–23.). A tömegmészárlás rituális értelmezését kétségbevonja: Gkantziós Drapelova: *Procopius*, 190. ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az eset párhuzam nélküli Prokopios művében, ezért nem tekinthető a barbárság klisészerű ábrázolásának.

²¹ Gkantziós Drapelova: *Procopius*, 188.

szlávok vallása valamiféle henotheizmusnak tűnik, a középpontban egy Zeuszhoz hasonló villámistennel, akinek marhákat áldoznak – így a szláv vallás nála világos hasonlóságot mutat a görög politeizmussal.

Röviden tehát, levonhatjuk a következtetést, hogy bár nehéz megítélni, hogy Prokopiosnak milyen mélységű és pontosságú adatok álltak rendelkezésére, azonban úgy tűnik, hogy történetíróként mindent elkövetett, hogy ne sztereotipikusan vagy elfogultan ábrázolja e népeket.

PROKOPIOS: A SZKLAVINOK ÉS ANTOK VALLÁSA

PROKOPIOS: DE BELLIS VII. 14. 22–29²²

22. τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὡς εἰπεῖν ἅπαντα ἑκατέροις ἐστί τε καὶ νενόμισται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις.

23. θεὸν μὲν γὰρ ἓνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἁπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα· εἰμαρμένην δὲ οὔτε ἴσασιν οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἔν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ' ἐπειδὴν αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἴη, ἢ νόσῳ ἀλοῦσιν ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μὲν, ἢν διαφύγῃσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσειν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἶονται τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι.

24. σέβουσι μέντοι καὶ ποταμούς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλα ἅττα δαιμόνια, καὶ θύουσιν καὶ αὐτοῖς ἅπασιν, τάς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται. οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὡς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικίσεως ἕκαστοι χώρον.

25. ἐς μάχην δὲ καθιστάμενοι πεζῇ μὲν ἐπὶ τοὺς πολεμίους οἱ πολλοὶ ἴασιν ἀσπίδια καὶ ἀκόντια ἐν χερσὶν ἔχοντες, θώρακα δὲ οὐδαμῇ ἐνδιδύσκονται. 26. τινὲς δὲ οὐδὲ χιτῶνα οὐδὲ τριβώνιον ἔχουσιν, ἀλλὰ μόνας τὰς ἀναξυρίδας ἐναρμολογούμενοι μέχρι ἐς τὰ αἰδοῖα, οὕτω δὲ ἐς ξυμβολὴν τοῖς ἐναντίοις καθίστανται. ἔστι δὲ καὶ μία ἑκατέροις φωνὴ ἀτεχνῶς βάρβαρος. 27. οὐ μὴν οὐδὲ τὸ εἶδος ἐς ἀλλήλους τι διαλλάσσουσιν. εὐμήκεις τε γὰρ καὶ ἄλκιμοι διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐσάγαν ἢ ξανθοὶ εἰσὶν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέρυθροὶ εἰσιν ἅπαντες. 28. δίαίταν δὲ σκληράν τε καὶ ἀπημελημένην, ὥσπερ οἱ Μασσαγῆται, καὶ αὐτοὶ ἔχουσι, καὶ ῥύπου ἥπερ ἐκεῖνοι ἐνδελεχέστατα γέμουσι,

²² A fordítás alapjául szolgáló szövegkiadás: Procopius Caesariensis, opera omnia vol. II. De bellis libri V–VIII., recognovit Jakob Haury. Teubner, Lipsiae 1963.

πονηροὶ μέντοι ἢ κακοῦργοι ὥς ἥκιστα τυγχάνουσιν ὄντες, ἀλλὰ κὰν τῷ ἀφελεῖ διασώζουσι τὸ Οὐννικὸν ἦθος.

29. καὶ μὴν καὶ ὄνομα Σκλαβηνοῖς τε καὶ Ἄνταις ἐν τῷ ἀνέκαθεν ἦν. Σπόρους γὰρ τὸ παλαιὸν ἀμφοτέρους ἐκάλουν, ὅτι δὴ σποράδην, οἶμαι, διεσκηνημένοι τὴν χώραν οἰκοῦσι. 30. διὸ δὴ καὶ γῆν τινα πολλὴν ἔχουσι: τὸ γὰρ πλεῖστον τῆς ἐτέρας τοῦ Ἰστροῦ ὄχθης αὐτοὶ νέμονται. τὰ μὲν οὖν ἀμφὶ τὸν λεῶν τοῦτον ταύτη πη ἔχει.

FORDÍTÁS

22. Mert e népek, a szklavinok és az antok felett nem egy férfi uralkodik, hanem ősidők óta demokráciában élnek. És ezért náluk a [köz]ügyek közül mind az előnyöset, mind a nehézségeket mindig a közösség elé viszik. Ez a két barbár nép már eleve szinte minden egyéb szempontból is hasonló egymáshoz szokásaiban és hitében is.

23. Mert egy istent, a villámét, hiszik a mindenek teremtőjének [és] egyedüli urának, marhákat áldoznak neki és más áldozati állatokat.²³ A végzetet nem ismerik, és egyáltalán nem fogadják el, hogy az emberek között bármilyen befolyása lenne, ám amikor a sarkukban van a halál, akár mert betegségbe esnek, akár mert háborúba indulnak, fogadalmat tesznek, hogy megmenekülésük esetén tüstént áldozatot mutatnak be az istennek a lelkükért cserébe, s ha megmenekültek, bemutatják a megígért áldozatot, és úgy gondolják, hogy a menekülést áldozatukkal vásárolták meg.

24. Imádják a folyókat, a nymphákat és más efféle természetfeletti lényeket, és áldoznak is ezek mindegyikének, s ezen áldozatok alkalmával jóslást is végeznek. Nyomorúságos kalyibákban laknak, egymástól jókora távolságban verve sátrat, és általában mindenki váltogatja a lakóhelyét.

25. Csatába indulva a többség gyalog megy az ellenség ellen, kezükben pajzsocskát és kis dárdát fogva, mellvértet egyáltalán nem öltenek. 26. Egyesek inget (khitón) és köpenyt sem viselnek, hanem csak az anaxyrisüket kötik meg ágyékuknál, így mennek ütközetbe az ellenséggel. A két népnek a nyelve is egy, teljességgel barbár. 27. A megjelenésükben sem különböznek egymástól semennyire. Ugyanis mindnyájan magasak és rendkívül bátrak. A testük és hajuk nem különösebben fehér vagy szőke, de nem hajlik egészen feketébe sem, hanem mindnyájuk [haja] vöröses [színű]. 28. Életmódjuk nekik is kemény és kezdetleges, ahogy a masszagetáké, és azokhoz hasonlóan állandóan piszkosak, azonban egyáltalán nem hitványak vagy gonosztevők, hanem a maga egyszerűségében őrzi a hun karaktert.

29. Kezdetben a szklavinok és az antok neve egy volt: mert régen mindkettőt szporosznak hívták, gondolom azért, mert elszórtan sátorozva lakják a vidéket.

²³ Alternatív fordítása: Mert egy istent, a villámok teremtőjét hiszik mindenek egyedüli urának...

30. Ezért is sok földet tartanak a birtokukban: mert többnyire ők lakják a Duna (Isztrosz) túlszárnyát. Ezzel a néppel tehát nagyjából ez a helyzet.

KOMMENTÁR

Szklavinok – A Prokopios által használt népnév betű szerinti átírásban *sklabénos*, ennek korabeli görög kiejtése *szklavinosz* volt, a nemzetközi és hazai szakirodalomban bevett alak még a *sclavene/sclaven[os]* átírás.²⁴ A szóban egyértelműen felismerhető a „szláv” népnév egy variánsa, a „k” hang betoldásának merőben hangtani okai vannak, amennyiben a görög nyelv nem engedi meg a -szl- hangkapcsolatot.

Antok – A Prokopios által használt népnév *antés*, a szakirodalomban még előfordul a latinosított Anta, Antae, ill. a görög többes számú *antai* alak is.²⁵ A név eredete bizonytalan, szláv etimológiája nincs, többek között iráni nyelvekből próbálták eredeztetni.²⁶ Bár Prokopios leírása alapján egyértelműnek látszik a szklavinokkal való etnikai azonosságuk, ez nem teljesen bizonyos. Bohdan Strumins'kyj szerint az ismert ant névanyag gót nyelvből etimologizálható, és ez arra utal, hogy legalább is az uralkodó rétegük a krimi gótok közül került ki,²⁷ de felvetődött iráni, sőt uráli eredeztetés is.²⁸

ősidők óta demokráciában élnek – Vitatott, hogy ezt pontosan hogyan érti Prokopios, illetve, hogy állítása egyáltalán mennyiben igaz. Az egyik értelmezés, amely nem csak a szovjet és kelet-európai történetírásban volt jelen, úgy látta, hogy ezek a népek ténylegesen egyfajta katonai demokráciában éltek. Ennek nyilvánvalóan ellentmond, hogy a lényegesen jobban informált Maurikios szerint királyaik voltak.²⁹ A kérdést bonyolítja, hogy ugyanez a Maurikios azt is állítja, hogy a szklavinok és az antok nem tűrik maguk felett a kormányzatot.³⁰ Az, hogy egy nép anarchiában, vezető nélkül, kormányzás nélkül él, a barbárok sztereotipikus ábrázolásának volt

²⁴ Benedicty: Prokopios' Berichte: Sklavininen Anten, uő: A milieu elmélet... című tanulmányban szklavinok és anták néven nevezi őket.

²⁵ N.b. a szakirodalomban és ismeretterjesztésben néha felbukkanó *antoi* alak helytelen, mert görögül ilyen ragozott forma nem használatos.

²⁶ Holzer: Gli slavi.

²⁷ Strumins'kyj: Were the Antes.

²⁸ Ld. Strumins'kyj: Were the Antes, 796. mint amatőr munkát utasítja el M. V. Fedorova elméletét (Славяне, мордва и анты. Воронеж 1976.)

²⁹ Maurikios: Strategikon, XI. 4. 49.: Πολλῶν δὲ ὄντων ῥηγῶν καὶ ἀσυμφώνως ἐχόντων. A rex szó használatához Prokopiosnál: Benedicty: Prokopios' Berichte, 66. A latin rex bizánci görög használatához: Chrysos: The Title.

³⁰ Maurikios: Strategikon, XI. 4. 48. „ἀναρχα δὲ καὶ μισάλληλα” mondja a szklavinokról. A szláv vezérek/királyok mibenlétéhez ld. Curta: Making of the Slavs, 325–334.

része.³¹ Kérdéses, hogy Prokopios pontosan mire gondolt, amikor a *démokratia* szót használta. Benedicty Róbert felhívta rá a figyelmet, hogy a szó a kor köznyelvében gyakran a démoszok, azaz a cirkuszi pártok véres zavargásait jelölte, így Benedicty szerint a demokrácia szó Prokopios számára inkább kaotikus anarchiát jelenthetett, a törvények hiányát.³² Ennek azonban ellentmond, hogy a következő mondatban definiálja is a szót, és ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a közügyekben való közösségi döntést érti alatta, és nem valamilyen a barbár népekre jellemző anarchiát.³³ Tagadhatatlan, hogy a bizánciak számára a nem monarchikus államiság nehezen volt értelmezhető, de azért nem volt lehetetlen a görög klasszikusokon iskolázott filozófiai gondolkodás számára. A bizánci politikai filozófiában a nem monarchikus államra használható szó a *ta koina*, a „közösség”,³⁴ s e szó talán nem véletlenül szerepel e mondatban is. Bizonyosnak tűnik tehát, hogy amikor demokráciáról beszél, ténylegesen egy nem-monarchikus kormányzatra gondol.

Mert egy istent – A klasszikus etnográfiai hagyományban az idegen istenek bemutatásánál gyakorlatilag mindig az interpretatio Graeca, ill. Romana eszközével éltek, és az idegen isteneket görög vagy latin néven nevezték meg. Ennek a módszernek az oka nem valamiféle kulturális kisajátítás, hanem az, hogy hittek az istenek létezésében s úgy vélték, hogy az egyes népek ugyanazokat az isteneket nevezik más-más néven, illetve az egyes istenek tiszteletének mértéke tér el. Prokopios más esetekben használja az interpretatio Graeca módszerét, itt azonban nem azonosítja a szláv villámistent egy göröggel sem, és az eredeti barbár nevet sem árulja el. Ez az istenalak Perun vagy esetleg Svarog legkorábbi említése lehet,³⁵ de az is lehetséges, hogy Prokopios informátorai még más néven ismerték.

a villám teremtőjét – Nem kizárt, hogy a mondat fennmaradt szövege valamilyen mértékben romlott. A legtöbb fordítás az *astrapés démiurgos* (a villám teremtője) szavakat értelmezi összetartozónak, utóbbi azonban a görög nyelvben rendszerint a teljes világ teremtőjére utal.³⁶ Fordításomat Aleksandar Loma javítási kísérletére

³¹ Sarantis: Procopius, 361.,

³² Benedicty: A milieu-elmélet, 36., uő.: Prokopios' Berichte, 55. Példái Malalas krónikájából jönnek, ahol a *démokratia* és a vele rokon szavak használata ilyen értelemben valóban eléggé következetes.

³³ Az anarchia és kormányzatlanság mint a barbárookra jellemző toposz: Benedicty 1965, 54.

³⁴ A monarchia és az államfogalom egybefonódásához: Sinogowitz: Begriffe 450–455. A *ta koina* kora-bizánci használatához: Karamboulas: Ta koina, 41–62.

³⁵ Gkantziós-Drapelova: Procopius, 179–180., Benedicty: Procopius' Berichte, 71–72., Luján: Procopius, 106., Puhvel Jaan: Comparative mythology, 234–236. A villám szó és az istennév kikövetkeztetett szláv alapnyelvi alakja *Perawnos, a szó a görög *keranosszal* nyilvánvalóan kapcsolatban van, a szó kezdő mássalhangzó eltérésére Puhvel két magyarázatot is felvázol.

³⁶ Gkantziós-Drapelova: Procopius, 179: összeveti a fordításokat. Uott, 180: a kézirati hagyomány egy ágában *theon* helyett *theon* áll, ha ez az eredeti olvasat, akkor a mondat jelentése: „az istenek közül egyet, a villám teremtőjét tartják mindenek urának.”

alapozom.³⁷ Feltételezése mellett szól, hogy Perun neve a szláv nyelvekben egyszerűs mind a villámra használt közszó, ami megmagyarázná, hogy Prokopios miért nem ad meg sem görög, sem szláv nevet, hiszen a névre az *astrapé* = villám szó utal. A villámisten, mint főisten vagy a pantheon kiemelkedő tagja, általános indoeurópai hagyomány. Noha nem azonosítja Zeusszal, de a villámok uraként és főistenként bemutatott istenség, akinek marhákat áldoznak – ez a művelt görög olvasóban még Prokopios korában is egyértelműen Zeus/Iuppiter alakját idézhette fel, és nem a vallás barbárságának sztereotípiáját erősítette.

A főisten megnevezése egy etnográfiai kitérőben műfaji toposznak tekinthető.³⁸ A thuléiak és a perzsák esetében Prokopios a főistent úgy nevezi meg mint a leginkább tiszteltet sok más isten között, a szlávok esetében azonban mintha henoteizmusra utalna, ami az adott kulturális fejlettségi fokon valószínűtlennek tűnik.³⁹ Ennek leg-egyszerűbb magyarázata az lehet, hogy a keresztény közegben élő szláv informátorai maguk voltak, akik a keresztények Istenét azonosították saját villámistenükkel.⁴⁰

marhákat áldoznak – Prokopios gyakran ír pogány áldozatokról, de más helyeken nem beszél az állat fajtájáról. A *thüó* ígét a perzsák, a szklavinok és az antok kivételével minden nép esetében használja emberáldozatra is.⁴¹

a végzetet [heimarmené] nem ismerik – Prokopios és kortársai a klasszikus görög vallást elsősorban Homérosból és a tragédiaköltőktől ismerték, akiknél alaptétel, hogy Zeus az istenek feletti túlhatalma ellenére sem ura a végzetnek. Amennyiben Prokopiosnak módja volt szláv katonáktól szóbeli információkat szerezni, és érzékelt a szklavin főisten és Zeus közötti hasonlóságot, logikus lehetett feltenni a kérdést, hogy a szláv istenség hatalma kiterjed-e a végzetre – azonban, úgy tűnik, a szláv informátor számára a görög végzetfogalom idegen volt. Ha ezek után Prokopios megpróbálta definiálni a számára ismert legarchaikusabb, homérosi végzetfogalmat,

³⁷ Loma: Procopius, 69., azonban nem vettem át az általa kiegészített görög szöveget: θεὸν μὲν γὰρ εἶνα τὸν τῆς ἀστραπῆς [ἐπώνυμον] δημιουργὸν πάντων [καὶ] κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι. „Mert egy istent, a villám[ról elnevezettet], mindenek teremtőjének [és] egyedüli urának tartják.”

³⁸ Prokopios más exkurzusokban is így tesz: a thuléiak Arésnak áldoznak, mert őt tisztelik legnagyobbként (*De bellis* VI. 15. 25). A perzsák tűzimádata az egész ókorban közismert volt, de Prokopios ezt úgy interpretálja, hogy a perzsák Hestiát tisztelik leginkább (*De bellis* II. 24. 2.). Egy nép főistenének megnevezése általános gyakorlat, pl. Caesar szerint (*de bello Gall.* 6.17.) a kelták Mercuriust tisztelték leginkább, Tacitus ugyanezt mondja a germánokról (*Germ.* 9.). Az Attila-hagyományban Mars kardja jelenik meg.

³⁹ Benedicty: Prokopios' Berichte, 71.

⁴⁰ Prokopios kortársa, Ioánnēs Lydos a *De mensibus* című könyvében (IV. 53.) hasonló interpretatio Graecát alkalmaz, amikor összegyűjti, hogy a pogány hagyományban mely istenekkel azonosították (pl. Osiris, az orphikus Dionysos) a zsidó, tehát egyszersmind keresztény Istent (vö. Tóth: John Lydos, 65–66.)

⁴¹ Gkantziós-Drapelova: Procopius, 189.

amely szerint a halandók halálának elrendelt napját még Zeus sem változtathatja meg, az informátor hivatkozhatott arra, hogy népe bizony bízik benne, hogy votumok, felajánlások révén elháríthatja e végzetes napot.⁴²

imádják a folyókat, a nymphákat – a különféle vízi tündérek kultusza a szláv népek ősi vallási rétegének legelevenebb, gyakorlatilag a jelenkorig fennmaradt része; ruszalka, vila, szamodiva neveken ismernek vízhez kapcsolódó női hiedelemlényeket a szláv területeken.⁴³

jóslást is végeznek – A jóslás szláv vallásban betöltött szerepéről későbbi források is tanúskodnak.⁴⁴ A jóslat és az áldozatbemutató kapcsolatából nem következik, hogy Prokopios a régi görög és római gyakorlathoz hasonló béljóslásra utal. Későbbi adatok szerint egyes szláv népek például a földbe állított nyílhegyekre lovat vezették rá és annak alapján, hogy ez hogyan történt, következtettek a jövőre.⁴⁵ Ezeket az adatokat nem vetíthetjük vissza Prokopios korára automatikusan, de azért jelzi, hogy állatokat nemcsak béljóslásra lehetett használni.

más efféle természetfeletti lényeket – Prokopios a *daimonion* szót használja. Nem dönthető el, hogy Prokopios ezen a helyen a szót a keresztény „démon” jelentésében használta, vagy korábbi, értéksemleges pogány jelentésében, természetfeletti, isteni erőt értve alatta.⁴⁶

kalyibákban – maga a szó görög eredetű vándorszó, pásztorkunyhó jelentésben terjedt el a Balkánon. Florin Curta szerint⁴⁷ (The making, 38) Prokopios ezt a szót csak katonai sátrakra használja és az arab nomádok lakhelyeire.

váltogatja a lakhelyét – Prokopiosnál, éles ellentétben Iordanessal, a szlávok szinte nomád népként jelennek meg.⁴⁸

gyalog megy – A szklavinok harcmódorának bemutatásában érzékelhetők leginkább ellentmondások Prokopios szövegének más részeivel. Itt a bemutatásban a harcmódor primitívségét hangsúlyozza: fegyverzetük hitvány, szinte ruhátlanul

⁴² N.b. hasonló votumok mindig is jól összefértek a görög és a római vallással is.

⁴³ Luján: Procopius, 106, Gkantziros Drapelova: Procopius, 184, Dynda: Rusalki, 86.

⁴⁴ Luján: Procopius, 106: későbbi források is megerősítik ezt, mint pl. Merseburgi Thietmar VI. 22-25. Bosau Helmold szerint (Chronica Slavorum I. 52.) Sventovit' jóslási képességét a rugiak éves emberáldozattal tartották fent.

⁴⁵ Luján: Procopius, 109 forrásai: Merseburgi Thietmar VI. 22-25, Herbord II 33, Saxo Grammaticus XIV 39.10.

⁴⁶ A *daimonion* szót Prokopios még kétszer használja vallásos kultusz tárgyára: I. 11.35. (perzsa kontextusban és egy Sókratés Apológiájára való allúzióval), VI. 15.23. (a thulíaiak leírásánál). G. Downey szerint (Downey: Paganism, 93, 21. jegyzet) Prokopios a De bellisben háromszor használja a szót az emberi ügyeket befolyásoló felsőbb erő jelentésben, ezek közül kettőben (IV. 14.16., és VI. 29.32) mennyet vagy isteni erőt jelent, egyben viszont démont (II. 30.51.). Kaldellis (The Wars) fordításában ugyanezen három hely közül már kettőben démonként értelmezi a szót.

⁴⁷ Curta: Making of the Slavs, 38.

⁴⁸ Tételes egybevetésük: Curta: Hiding behind, 327, ld. még uő.: Making of the Slavs, 38,

harcolnak. A gyalogos harcmódor is egy barbár toposz.⁴⁹ Ez azonban ellentmondásban van azzal a ténnyel, hogy ezek a népek kegyetlen pusztítást tudtak okozni a Római Birodalom területén, mint arról Prokopios is bőségesen ír, aki más helyen említ szklavin lovasságot is, ill. beszámol olyan esetről, hogy a szklavin, ant és hun (kutrigur) lovasság együtt hajtott végre rajtaütést a Birodalom területén.⁵⁰

anaxyrisiüket – A mondat jó példa az etnográfiai toposzok kifinomult, a valós tényeket sem meghamisító, de mégis félrevezető használatára. Az anaxyris a perzsák és a szkíták jellegzetes nadrágja volt, a szó más kontextusban nem fordul elő a görög nyelvben,⁵¹ így az olvasó számára viselőit egyértelműen az északi-keleti régió barbárjaihoz kötötte, még abban az esetben is, ha a szklavin nadrág esetleg semmilyen szempontból sem hasonlított a régi szkíták színes mintás, szűk nadrágjaira. Annak hangsúlyozása, hogy a szklavin nadrág éppen hogy megfelelt a minimális illemnek, nem azért történik, hogy Prokopios valamilyen a bizánci nadrágoktól való eltérésre hívja fel a figyelmet, inkább arra szolgál, hogy felidézzen egy másik, barbárokra vonatkozó toposzt: a klasszikus szerzők egyes kelta és germán népekről állították, hogy akár teljesen meztelenül mentek harcba.⁵² Prokopios a pusztta megfogalmazás révén hasonló benyomást kelt a szklavinokok kapcsán, noha valójában ennek pontosan az ellentétét állítja.

a két népnek a nyelve is egy – ez a legnehezebben vitatható kijelentés, amely az antok és a szklavinok etnikai azonossága mellett szól.

magasak és bátrak – Fizikai megjelenésük leírása nem különbözik attól, ahogy a germánokat ábrázolták.⁵³ R. Werner az alánoknak az Ammianus Marcellinusnál található leírásával is rokonítja.⁵⁴ Hippokratés klíma-elmélete óta szokás nemcsak a népek külső megjelenését, hanem lelki habitusát is az éghajlati zónákból levezetni.⁵⁵

nem hitványak és gonosztevők – a kijelentés ellentmondani látszik annak, ahogy Prokopios később e népek brutalitását ábrázolja. Itt a morális habitus értékelése arra

⁴⁹ Benedicty 1965, 55 és Gráf 1933, 32 példákat hoz mind a lovas, mind a gyalogos harcmódor toposzként való használatára.

⁵⁰ A szlávok lovasságáról: Živković, Forging Unity, 53, 55–56, Benedicty 1965, 73: még maga Prokopios is ír ant lovasságról: De bellis V. 27.2.

⁵¹ Benedicty 1965, 56.

⁵² Polybios II. 28.: a kelta Gaesatae törzs tagjai meztelenül mennek csatába a rómaiak ellen, a csatában részt vevő többi kelta sem viselt mást, mint nadrágot és köpenyt. Livius 38.21. kisázsiai kelták kapcsán írja, hogy meztelenül harcoltak. A Cannae-i csatában Hannibál oldalon küzdő keltákról is ezt írják a források (Polybios 3.114.2–4, Livius 22.46.6.), ld. még Diodorus 5. 30. 3.

⁵³ Benedicty: A milieum-elmélet, 31.

⁵⁴ Benedicty: Prokopios' Berichte, 57.: a vörös szín K.r.e. VI. sz óta az északi barbárokhoz kapcsolódó toposz, amelyet Prokopios alkalmaz először a szlávokra. Werner: Zur Herkunft, 587.

⁵⁵ Benedicty: A milieum-elmélet... és uő: Die Milieu-Theorie.

utal, hogy a szklavinok életkörülményeik primitívsége miatt vadak és erőszakosak, azonban nem alattomosak és cselszövők.⁵⁶

Őrzik a hun éthoszt – Prokopios nem sorolja külön csoportba a hunokat és a szláv népeket, hanem az északkeleti barbárok sztereotipikus csoportjába osztja be e népeket, mivel ismeretei alapján sem földrajzi elhelyezkedésükben, sem életmódjukban nem lát olyan jegyet, ami miatt külön kategóriába kellene sorolnia őket. Valószínű, hogy Prokopios itt a hun szó alatt nem ért más, mintha az archaizáló szkíta népnevet használná.⁵⁷

szporosznak – nincs elfogadott etimológiája.⁵⁸ A szó népnévként csak Prokopiosnál fordul elő, Iordanes a már Tacitusnál is ismert Veneti néptől származtatja őket.

BIBLIOGRÁFIA

- Benedicty, Robert: Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia = Byzantinische Zeitschrift 55, 1962, 1–10;
 Benedicty Róbert: A milieu-elmélet a kaisareiai Prokopiosnál = Antik Tanulmányok 9, 1962, 31–38.
 Benedicty Róbert: A Thuléről szóló ethnografiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál = Antik Tanulmányok 10, 1963, 59–65.
 Benedicty, Robert: Prokopios' Berichte über die slawische Vorzeit: Beiträge zur historiographischen Methode des Prokopios von Kaisareia = Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 14, 1965, 51–78.
 Chrysos, Evangelos: The Title Βασιλεὺς in Early Byzantine International Relations = Dumbarton Oaks Papers 32, 1978, 29–75.
 Curta, Florin: Hiding behind a Piece of Tapestry: Jordanes and the Slavic Venthii = Jahrbücher für Geschichte Osteuropas n.F. 47, 1999/3, 321–340.
 Curta, Florin: Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube Region c. 500–700. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
 Downey, Glanville: Paganism and Christianity in Procopius = Church History 18, 1949/2, 89–102.
 Dynda, Jiří: Rusalki: Anthropology of Time, Death, and Sexuality in Slavic Folklore = Studia Mythologica Slavica 20, 2017, 83–109.
 Gkantziou Drapelova, Pavla: Procopius on the Religion of the Early Slavs: Comparison with Other Barbarians = Studia Ceranea 11, 2021, 177–200. <https://doi.org/10.18778/2084-140X.11.09>
 Gráf András: Antik hatások a korai bizánci irodalom ethnografiai tudósításaiban = Egyetemes Philologiai Közlöny 57, 1933, 24–32, 100–105, 231–234.; 58, 1934, 76–79, 176–180.
 Greatrex, Geoffrey: Recent Work on Procopius and the Composition of the Wars = VIII. Byzantine and Modern Greek Studies 27, 2003, 45–67.
 Dimitriosz Hadzisz – Kapitánffy István: A bizánci irodalom kistükré. Budapest: Európa könyvkiadó, 1974.

⁵⁶ Benedicty: A milieu-elmélet, 34., Sarantis: Procopius, 359.

⁵⁷ Greatrex: Recent Work, 48., Kardaras (A Re-Approach, 255.) a leírás klisé jellegét hangsúlyozza, Sarantis (Procopius, 224–232) viszont kimutatja, hogy Prokopios a sztereotípiákat kreatívan használta, hogy az egyes barbár népeket elkülöníthetővé tegye.

⁵⁸ Régebbi kutatástörténet összefoglalása: Benedicty: Procopius' Berichte, 76.

- Holzer, Georg: Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente = M. Capaldo, F. Cardini, G. Cavallo, B. Scarcia Amoretti (eds.): *Lo spazio letterario del Medioevo*. Vol. 3. *Le culture circostanti*. Padova: Salerno Editrice, 2006, 13–49).
- Kaldellis, Anthony: *Justinian: The Wars of Justinian*, translated by H. B. Dewing, revised and modernized with an introduction and notes by Anthony Kaldellis. Indianapolis – Cambridge: Hackett, 2014.
- Karamboulas, Dimitra: Τὰ κοινά, das „Gemeinwesen“ der Römer in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit. = *Tyche* 8, 1993, 41–62.
- Kardaras, George: A Re-approach of Procopius' Ethnographic Account on the Early Slavs = *Byzantina Symmeikta* 27, 2017, 239–257. doi: 10.12681/byzsym.10407
- Lesky, Albin: *Geschichte der griechischen Literatur*. Bern: Francke, 1963, 2.
- Loma, Aleksandar: Procopius about the Supreme God of the Slavs (*Bella VII*. 14, 23): two critical remarks = *Zbornik radova Vizantoloskog instituta* 41, 2004, 67–70.
- Luján, Eugenio R.: Procopius, *De bello Gothico* III 38. 17–23: a Description of Ritual Pagan Slavic Slayings? = *Studia Mythologica Slavica* 11, 2008, 105–112.
- Luján Martínez, Eugenio E.: *Texts in Greek*. = Juan Antonio Álvarez-Pedrosa: *Sources of Slavic Pre-Christian Religion*. Leiden – Boston: Brill, 2021. 20–49.
- Maurikios: *Das Strategikon des Maurikios*. Einführung, Edition und Indices von George T. Dennis. Übersetzung von Ernst Gamillscheg. Wien: Akademie, 1981. (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae XVII*.)
- Prokopios: *Titkos történet*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kapitánffy István. Budapest: Helikon kiadó, [1984].
- Puhvel, Jaan: *Comparative Mythology*. Baltimore – London: John Hopkins UP, 1987.
- Sarantis, Alexander: Procopius and the Different Types of Northern Barbarians = G. Greatrex and S. Janniard (eds.): *The World of Procopius*. Paris: De Boccard, 2018, 355–378.
- Schröder A.: *De ethnographiae antiquae locis quibusdam communibus*. Halis Saxonum 1921.
- Sinogowitz, Bernhard: *Die Begriffe Reich, Macht und Herrschaft im byzantinischen Kulturbereich* = *Saeculum* 4, 1953, 450–455.
- Struminskij, Bohdan: *Were the Antes Eastern Slavs?* = *Harvard Ukrainian Studies* 3–4, 1979–1980, 786–796.
- Tóth, Anna Judit: *John Lydus as Pagan and Christian*. = Marianne Sághy – Edward M. Schoolman (eds.): *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches (4th–8th centuries)*. Budapest: CEU Press, 2017. 59–68.
- Tóth Anna Judit: Prokopios és a halottak utazása Britanniába = *Vallástudományi Szemle* 18, 2022/1, 9–31. <https://doi.org/10.55193/RS.2022.1.9>
- Trüdinger, Karl: *Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie*. Basel: E. Birkhäuser, 1918.
- Werner, R.: *Zur Herkunft der Anten*. Ein ethisches und soziales Problem der Spätantike. = W. Eck – H. Galsterer – H. Wolf, (Hg.): *Studien zur Antiken Sozialgeschichte*, Festschrift F. Vittinghof. Köln – Wien: Böhlau, 1980.
- Živković, Tibor: *Forging Unity. The South Slavs between East and West: 550–1150*, Belgrad: Institute of History, 2008.